

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS AZ ERKÖLCSI VILÁG.

(Harmadik, befejező közlemény.)

Kemény őszinte arca.

Az eddig elmondottakban vázlatosan megvilágítottuk Kemény regényeinek etikai vonatkozásait. Néhány kisebb regényt, amelyek dolgozatunk szempontjából nem jelentősek, figyelmen kívül hagytunk. Mindezek után következnek az, hogy az elmondottak alapján összegezzük Kemény erkölcsi világképét. Feladatunk azonban éppen itt válik legnehezebbé, mert egészen ellentétes felfogásokat, végletes ellentmondásokat kell összebékítenünk s ez nem sikerülhet minden esetben. Egy végletekben mozgó élet áll előttünk, erényeivel és hibáival, egy olyan élet, amelyet a hivatalos irodalomtörténet üres dicsőítő szövegeink inkább eltakarnak a szemünk elől, mintsem megvilágítanak. Nekünk azonban szükségünk van arra, hogy lássuk ezt az életet a maga meztelen valóságában, szükséges figyelembe vennünk Kemény végtelen elesettségét, önmagával való meghasonlottságát, üres és céltalanul elszalasztott éveit, hogy az erkölcsi világképében mutatkozó szakadékokat áthidalhassuk.

Egy idő óta hangoztatni kezdik az irodalomtörténetben, hogy Keménynek a hivatalos kritika által kialakított képét újra kell értékelni, mert tévedések és félreértések történtek. A Kemény-Jókai-antagonizmust ki kell küszöbölni, mert ez túlzottan előnyös Keményre és nagyon elmarasztalja Jókait. Minket itt Keménynek ez az irodalomtörténeti helyzete nem érdekelhet, mert bármilyen archaikus színezetű nyelven és bármilyen rapszodikus szerkesztésű regényben mondja is el valaki bölcséleti gondolatait, azok az említett körülményektől függetlenül nagyszerűek maradnak. Minket ő mint ember érdekel, az a személyiség, aki ott áll művei mögött s aki képviseli azokat az etikai elveket, amelyek műveinek vizsgálatakor nyilvánvalókká lesznek. Nem akarjuk őt eszményi színben feltüntetni, mert valószínű, hogy ez egyszerűen csalás lenne. Valóságos én-jének a megvilágítása érdekében elkerülhetetlennek látszik, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül

egyik kortársát, Pálffy Jánost, akiről köztudomású igazságszeretete és elfogulatlansága, de aki egyáltalán nem festett valami ideális képet Keményről, sőt egészen megdöbbenő dolgokat mond róla. Mindezek természetesen egyáltalán nem volnának lényegesek, ha Kemény nem volna teljesen etikus beállítottságú, de éppen azért, mivel ilyen, homloktérbe állítja önmagát, azt az alanyt, aki a fejtegetett elveknek hordozója. Tetteink elől nem menekülhetünk, azok nyomon kísérnek minket s ha egyszer az erkölcsi cselekvésről elmélkedtünk, elveinkre életünkkel ütjük a pecsétet.

Pálffy úgy látja, hogy Kemény fő jellemvonásait atyja és anyja alaptermészetéből örökölte.³⁵ Megvan benne iszákos apjának dühöngő indulatossága, de megvan benne anyja oláh természete is, a „cinye mintye”. Ezentúl elképesztően hiú. Ifjú korában mindenáron nagy szónok akart lenni, de erről hamarosan letett, mert néhány szónoklatával egészen nevetéssé tette magát s hiúsága ezt nem tudta elviselni.

A *Forradalom után* c. tanulmánya nemcsak hírnevét tette tönkre az országban, hanem abban a féltékenyen örködő és könnyen gyanúsító korban szándékát és becsületét is kérdéssé tette. Mert ha valaki az elnyomatás korában a forradalmat s annak vezető embereit kárhóztatta, implicite az osztrák kormányt dicsőítette. Mindenképpen az a látszata a dolognak, mintha Kemény azért írta volna szóban forgó tanulmányát, hogy vele az osztrák kormánynak hízelegjen és fölmentesse magát a kereset alól. A fölmentés csakugyan meg is történt. Ha ez a feltevés nem is bizonyítható, kétségtelen, hogy a *Forradalom után* megírása szerencsétlen dolog volt, mondja Pálffy, mert felingerelte a nemzetet és még vérző sebekbe nyúlt. Annál is inkább nagy hiba volt ez, mivel a forradalom után a nemzetnek nem korbácsolásra és lehangelésre volt szüksége, — a nagy vesztes ügyis dermedtséget és apátiát hagyott maga után, — hanem sokkal inkább bátorításra és reményre. Pálffy a maga részéről nem tételezi fel Keményről, hogy tanulmányával az osztrák kormánynak akart hízelegni, mert ez erkölcsi szempontból az aljasság határait súrolná, hanem inkább úgy vélekedik, hogy Kemény pénzkérdést csinált ebből az ügyből, ami persze etikai szempontból alig különb eljárás az előbbinél: „... neki mindegy, bár mit kelljen írnia, csak megfizessék s írói hiúsága ne szenvedjen általa, — mert ő semmiféle elfogadott s pozitívus elvvel nem bír; nem a politikában, még kevésbé a morálban. Ő csak a divatos civilizáció elvével bír: a látszattal. Nála minden szó, írás, tett erre van fektetve, ebből indul ki, ehhez

³⁵ Pálffy János kiadatlan feljegyzéseit l. *Erdélyi Helikon*, 1930. 115—120. Idézeteink mind innen valók.

tér vissza. Én tehát azt, hogy a Forradalom után-ját írta, nem tulajdonítom egyébnek, mint elvtelen kenyérkeresetnek...“ — mondja Pálffy.

Ugyancsak nagyon kárhóztatja Pálffy Keményt a *Férj és nő* c. regényéért, miután előbb tönkre kritizálta a *Gyulai Pált*. A *Férj és nő*ben Pálffy szerint Kemény anyja vére forr: a cinye mintye. A regényt a bosszú iratta vele egy nő ellen (Tahy Károlyné), akinél udvarlása szerencsétlenül ütött ki és bosszú egy barátja ellen (Br. Jósika Miklós), aki íránt éveken át a legbensőbb barátságot „színlelte“. Barátnőjében a legszélsőbb feslettséget mutatja be, barátját pedig mint valóságos bolondot állítja elének. Mindkettőre azonnal ráismerhetett bárki abban az időben. „Lovagiasság ez? — kérdi Pálffy. — Vannak esetek, mikor én kész vagyok egy férfinak minden gyávaságot megbocsátani, de egyet... soha s ez: kompromittálni egy nőt“.

Kemény Pálffy szerint „nem egy ember, hanem két ember“. Sokszor együgyűnek teszi magát, valóságos birkaarcot ölt, látszólag nagyon szórakozott és semmire sem figyel, pedig éppen akkor teszi el ellenségének, vagy barátjának valamilyen gyengességét, amit később felhasznál. Tökéletes színész s annyira jól tudja szerepét, hogy mindenkit tévedésben tud tartani lelkülete felől. Mindezekhez járul még az, hogy ha csak érdeke nem követeli, soha egy szavát sem tartja meg. Igér, esküszik, becsületszavát adja, de hasztalan. Semmit sem tárt szentnek, csak ami pénzt hoz, vagy hiúságának hízeleg, jelenti ki kategorikusan Pálffy. „Neki haza, szabadság, humanitás, mind csak absztrakt fogalmak s ha határtalan hiúsága nem tartóztatja, jó bérért rég az osztrákhhoz szegődött volna nyilvánosan...“

Pálffy végső eredménye nagyon leverően hangzik: „Kemény Zsigmond jelleme az emberi nem két ős bünéből, önzés és hiúságból van csak alkotva, minden nemes tulajdon nélkül.“

Látszólag bőven foglalkozunk Pálffy fejtegetéseivel, erre azonban — legalább is úgy érezzük — szükség van. Amiket Pálffy mond: jellembevágó dolgok és nagyon súlyosan esnek tekintetbe egy olyan embernél, aki elsősorban mint erkölcsi elmélkedő áll dolgozatunk előterében s ha ezeket a kompromittáló dolgokat magyarázni nem tudjuk, etikai hitelünket veszélyeztetjük. Könnyen meg lehetne oldani természetesen a kérdést azzal, hogy ha Pálffy fejtegetéseivel szembe állítanánk más, joviálisabb megfigyelők enyhébb ítéleteit, de

* Ezek a lesújtó megállapítások, miután nyilvánosságra kerültek, természetesen nem hallgathatók el; de a jövőben fokozott figyelmet érdemlően mérlegelendő minden följegyzés, ami Kemény kortársai vagy ismerősei részéről ilyen irányban olvasható. *Szerk.*

ezeknek néhol már erősen anekdota-izük van és szempontunkból nem egészen komolyak.

Pálffy kétségtelenül jól ismerte Keményt, az is nyilvánvaló azonban, hogy csak *kivülről* ismerte.³⁶ Nem tudta, hogy külső megfigyelés alapján megítélni egy embert, különösen egy olyan bonyolult embert, mint Kemény, sohasem lehet, mert nem lehet tudni: egy-egy magatartás vagy cselekvés miféle gyökerekből vagy miféle kényszerítésből táplálkozik. Nem tudta, hogy Kemény élete és minden dolga mögött egy tragikus szerelem húzódott végig s hogy ebben megsejthető mind emberi, mind művészi tragikumának egyik belső titka. Nem tudta Pálffy azt sem, hogy ennek a vérbaj-sújtott embernek milyen roppant erőfeszítéssel sikerült csak megtartani magát ebben a világban, hogy hányszor megkisértette az öngyilkosság gondolata s mennyire csak félkézzel fogózkodott az életbe. Az ilyen embert csak valamiféle hit tudja megtartani a jelenvaló élet keretei között, az a hit, hogy van valami célja az életnek. Ezt a célt Kemény sokszor és sokféleképpen próbálta megfogalmazni. Kezdetben csak annyit mond erről: ha a Gondviselésben való hit nem beteg szív és lázas ész ámitása, akkor mindenkinek van valami hivatása a világon, még annak is, aki eddig látszólag ok nélkül élt. Később úgy látta, hogy életünket a reménytelenségbe való zuhanástól, csak akkor menthetjük meg, ha erkölcsi módon *igyekszünk* élni s ezzel megmentjük jogos önbecsülésünket, mint a világban való létünk egyetlen alapját s ez egyszersmind jelenti azt is, hogy cselekvéseinknek nemcsak a jog látszatát kell magukon hordaniok, hanem valóságosan is erkölcsieknek kell lenniök. Hogy ez nem könnyű: könnyen belátható. S így jut el Kemény ahhoz a végső megállapításhoz, amelyet utolsó regényében tesz, hogy az élet célja nem a boldogság, hanem a *küzdelem*. „Minden folyik” és elfolyik s a mi feladatunk az, hogy ebben a végtelen áradatban fenntartsuk magunkat, a világ posványából kiemeljük a fejünket s az örök értékekre nézzünk. Ebben hisz Kemény. Kétségtelenül olyan ez az ő hite, mint az Adyé: hiszek hitetlenül, mert hinni akarok, mert soha még nem volt rászorúlva úgy sem élő, sem halott, — de mégis hit. Tört hit, de egész élete ilyen törött cserép, csupa be-nem-teltség, csupa hiábavalóság. Művészi teljesítményei nagyrészt torzók. Gigászi elgondolások, amelyeknek monumentális vonala a csúcs előtt letörik, ahogy Jancsó Béla mondja.³⁷ A legnagyobb beteljesületlenség pedig egyéni élete. Az óriási csatavesztések és biztos reménytelenség szakadékaik között önmagának „bús döbbenete”-ként élő Kemény néha

³⁶ V. ö. Jancsó Béla: *Pálffy János Kemény Zsigmondja*. Erdélyi Helikon. 1930. 121.

³⁷ Jancsó Béla i. t. 122.

nem tudta már zárva tartani a kirobbanó indulatokat s ez nem csoda. Pálffy éppen az óriási önuralomnak pillanatnyi megbillenését, az ellentétes pszichológiai erők zárlatát figyelte meg azokban a szerencsétlen pillanatokban, amikor Kemény a maga siralmas gyengeségében mutatkozott meg előtte.

El kell ismernünk, hogy a *Forradalom után* megírása olyan tett volt, ami erkölcsileg, a nemzet szempontjából csakugyan elmarasztalja Keményt. Ennek a tanulmánynak a sorai mögött meghúzódó komoly meggyőződés azonban már az első pillanatban felmenti Keményt az alól a vád alól, mintha csupán pénzkérdést csinált volna ebből az ügyből. Nem. Ő itt a legőszintébb meggyőződését nyilvánította s voltaképpen ez volt Deák meggyőződése is. E nélkül az elgondolás nélkül aligha született volna meg a kiegészítés. Természetesnek találjuk azt is, hogy ha majd egykor a történetírás a kiegészítés létrehozóit elítélné, ebben az esetben nemcsak Keménnyel történnék ez, hanem a „haza bölcsé”-vel is.

Nem lehet itt célunk, hogy Pálffy vádjait pontról-pontra vizsgálat tárgyává tegyük s esetleg meg is cáfoljuk, mert valószínű, hogy ez nem sikerülne tökéletesen. Kemény tele volt eredendő emberi gyarlóságokkal, ezt minden sépítgetés nélkül el kell ismerni, valószínű azonban, hogy ezek a gyarlóságok nem nyilatkoztak meg olyan nyersen és visszataszító módon, mint ahogy ezt Pálffy feltünteti. Egy epésen reménytelen, tuberkulotikus, éles szemű ember könnyen követhet el igazságtalanságot éppen akkor, amikor túlzott igazságosságra törekszik. Keménynek csakugyan voltak pillanatai, amikor teljességgel semmiben sem hitt, abban sem, hogy egyáltalán érdemes élni s természetes, hogy ezekben a felhős napokban haza, szabadság, humanitás csakugyan absztrakt fogalmak voltak számára. Voltak az életében olyan meglazult korszakok, amikor nem tartotta érdemesnek semmiféle konvencióhoz alkalmazkodni és nem sajnált semmibe sem venni olyan dolgokat, amelyeket konszolidáltabb körülmények között érinteni sem mert volna. Végső eredményként azt lehet mondani: biopszichikai léte tele volt rövidzárlattal, de ez magábanvéve még nem elégséges ok arra, hogy őt, mint az étosz felé törekvő embert, elmarasztaljuk s ezzel etikai eszmélkedései alól kirántjuk a hiteles alapot, mert a pszichovitalis léten túl van az étosz világa, egy más létsíkban, a kellés szférájában s ha a kettő határos valahol, akkor ennek a cövekeit az eleve rendelt erkölcsi minőségben kell keresnünk, ez pedig letagadhatatlanul megvolt Kemény Zsigmondban.

Pálffy azt mondja róla, hogy „semmiféle elfogadott s pozitívus elvvel nem bír” sem a politikában, még kevésbé a morálban. Dolgozatunk folyamán azonban már több ízben a leghatározottabban rámutattunk arra, hogy mennyire az ellen-

kezöt bizonyítják Kemény regényei, bár el kellett ismernünk, hogy szinte kibékíthetetlen ellentmondásokba keveredik s ez őt rendszerint egyáltalán nem hozza zavarba. Nem indokol, hanem kinyilatkoztat. A pokolban él és az égbe vezető utakat keresi. Bárhogyan élt is, akárhányszor elesett is, egyet mindenképpen el kell ismerni róla: undorodott azoktól a hitvány emberi gyarlóságoktól, amelyek újra meg újra hatalmukba kerítették és lelkének jobbik felével már életében elszakadt *ettől* a világtól s belekapaszkodott az értékek ideális világába, amely nincs, de lehetne, kellene lennie, bennünk és általunk meg kellene valósulnia. Így érthető meg az ő kettősége, amit Pálffy így fejez ki: „nem egy ember, hanem két ember”. Szkeptikus alaptermészete nem engedte, hogy teljes mértékben higgye: az a magasabbrendű világ egyszer csak ugyan meg is valósulhat. Önmagában számtalanszor volt alkalma tapasztalni az ember végtelen gyöngeségét, mely elbotlasztja és megakasztja a felfelé való törekvésben. Huszonkilenc éves korában így ír önmagáról: „...élemedett ember volnék, akinek már bölcsesség foga is kinőhetett, mind a mellett, jó Isten tudná, mennyi *silány szenvedély* háborgat s mily kevés erőm van oly érzéseknek, amelyeknek kártékony-ságát ösmerem, behatásait gátolni”.

Meglehet, gögös volt és hiú s éppen ezért magányos is, gögje azonban nem az aszténiások tárgyitalan és könnyen leszerelhető gögje, hanem a piknikusok sértődött, keserű bezárkózottsága. Kisebbségi érzés is volt benné, csakhogy ez nem az emberekkel szemben mutatkozott meg, hanem a végtelen világgal, mert ezzel szemben porszemnek, semminek érezte magát s ez féktelen pesszimizmusának és determinizmusának is egyik gyökere. Hős volt, borús és büszke-szertelen, mint Ady. Magában hordta fajtánk minden hibáját, de a testében szálló sors, az eleve rendelt tehetség, a végzet irányították útját. Végzete volt, hogy naponta elessék, de végzete volt az is, hogy elmondja mindazt, amit elmondott, mert ezt el kellett mondania. „Szabad, kénytelen, szomorú ember volt, mint minden magyar, megnöve tehetsége roppant arányai szerint, a teremtő ember arányai szerint”, — ahogy Ravasz László mondta Móricz Zsigmondról. Aki csak a foltot látja a kabátján s nem tekinti az eleve rendelt utat a sorsában, az sohasem fogja őt megérteni, vagy hogy megértse, a múlt nagyjainak kijáró konvencionális szólalomokkal fogja szépre kendőzni arcát.

Kemény erkölcsi világhépének összegezése.

Ha minden emberi gyarlóságot lehántunk róla s azt nézzük benne, ami örökkévaló, akkor megtaláljuk lelkének szubsztanciális magvát s ez az etikum. Ha úgy kívánnánk megérteni őt, ahogy Bartók György próbálta Petőfit megközelíteni, akkor azt kellene mondanunk s mondhatjuk is: amikor azt állítjuk, hogy lelkének ideális csirája az etikum, ezzel arra akarunk különös nyomatékkal rámutatni, hogy lelkében az etikum nem csupán egy formáló tényező, hanem ennek a léleknek életet adó forrása, amely forrás nélkül ez a lélek soha lélekké nem válhatott volna. Mielőtt ez a lélek a maga első bizonytalan tevékenységét megkísérelte, *sorsa már el volt határozva* és útja megjelölve ez által az etikum által. Ha nem félünk a metafizikától, azt kell mondanunk: ez a lélek csak azért lett lélekké, hogy megvalósítsa az etikumot.³⁸ Nem sikerült neki, de nem is sikerülhetett. Az etikum felé csak törekedni lehet, de tökéletesen megvalósítani az ember számára nem lehetséges. Ez csak végtelen messzeségben ragyogó cél lesz mindig, „pusztában vezérlő tűzoszlop”, amely felé megyünk, de időnként megállunk s a Föld forrásaiból iszunk. Nem is lehet cél, hogy *oda* érjünk, hanem hogy állandóan *arrafelé* tartsunk.

Föl kell tennünk, hogy a *van* világa valahol érintkezik a *kell* világával, mégpedig az erkölcsi *minőségben*. S ha ez így van, akkor kétségtelen, hogy Kemény a két világ határán élt s ez volt a legtöbb, amit tehetett. Ebben a világban nem érezte otthon magát és nem csoda, hogy akik körülötte éltek, nagy töréseket észleltek abban az életében, amely külsőleg megmutatkozott. *Eszmék a regény és dráma körül* c. tanulmányában ő maga panaszkodik arról, hogy korának láthatárán sok világosság van ugyan, de kevés melegség. Az előítéleteket az ész analizálta és tartalmatlanságuk miatt elvetette, de ezzel együtt csökkent a lelkekben a hit az igazság iránt is. Az ész szabadon vizsgálódik s így okvetlenül kételkedik. Az emberek valami meghatározhatatlan halmazállapotba jutottak: nem mernek őszintén és következetesen materialisták lenni, másrészt a vallásosságtól is egészen távol állnak. A kor gondolkodásában vizsgálódó és kételkedő, érzéseiben blazírt s „erős hatások után vágyó”, jellemében szétfolyó, labilis, következtelen s önmagával szemben egyáltalán nem szigorú (X: 206—7). — Ha valaki csak egy kevéssé is ismeri Kemény lelki világát, azonnal észreveheti, hogy mindezek nagyrészt órá nézve is érvényesek, hiszen tipikusan analizáló elme, akinek megvan még az a hajlamossága is, hogy a kö-

³⁸ V. ö. Bartók György: *Petőfi lelke*. Bpest. 1922. 8—9.

vetkeztetéseket ad absurdum viszi s így igen sok esetben a nihilben szedi össze magát. Vajjon csodálható, ha szkeptikus? Érzelmileg is fáradt, sőt enervált. Abban azonban határozottan különbözött korának embereitől, hogy önmagával szemben túlzottan is szigorú volt, az önvizsgálatot mindenkénnél előbb való emberi kötelességnek tartotta, önmagával szemben végletesen és végzetesen alkalmazta, ezért — mint az elzuhintott fáklya — sok korommal és fojtó keserűséggel égett. Bátran lehet állítani, hogy *az emberi világ és élet szubsztanciájának az erkölcsiséget ismerte fel* (a szót eredeti jelentésében véve: sub-sto = ami mindennek alatta van) s az erkölcsi értékek közül is a jóságot, szeretetet, az önismeretre való állandó törekvést, a szenvedést, mint az erkölcsi értékek melegágyát, a lemondást, a változhatatlanba való megnyugvást, a részvétet. Talán mindenekelőtt a részvétet! A halálos zuhanásban nem a „több fényt!” kívánta, mint Faust, hanem a „több melegséget”, részvétet, megértést, megbocsátást, az élet szövetének meleg színekkel való beszövését. Szomorú élete megtanította ezeknek az értékeknek a feltétlen megbecsülésére. Jóság, szeretet, részvét: olyan esszenciák, amelyek nélkül élni sem érdemes. Úgy látszik, egyik alaptörvénye az életnek, hogy az ember mindig olyan dolgokat szeret halálósan, amikben szegény a sorsa. — Ami a „negatív” etikai erényeket illeti, ezek Kemény regényei alapján a gőg, önzés, hiúság, büszkeség, kevélység, ezek az egymástól alig elválasztható, érintkező jellembeli tulajdonságok, amelyeknél lehet az alvilágban „sok rosszabb kedélyű démon”, de kártékonyabb egy sincs, — amint ezt a *Gyulai Pálban* mondja.

Kemény világnézetéről értékelői általában azt tartják, hogy pesszimista. Inkább szeretjük azonban ezt a jelzőt alkalmazni rá: tragikus. Tragikus, mert tisztában van azzal, hogy az embernek földközelségben kell élnie, hiszen ezer szál kapcsolja össze a mindennapi világgal, holott igazi emberi hivatásunkat csak abban az esetben tölthetnénk be, ha értékközelségben élhetnénk, viszont erre nem vagyunk képesek, emberi mivoltunk és körülményeink megakadályoznak ebben. De valószínűnek látszik, hogy éppen a tragikus élet az igazi élet s ezt Kemény éppen annyira hiszi, mint később Nietzsche a veszélyes életet igazi életnek. A tragikus ember komolyan veszi sorsát, vagyis úgy tekinti, ahogyan egyáltalán lehetséges és kell, de a tragikus ember még nem bizonyosan pesszimista is, mert hisz abban, hogy annyi bukás és keserű visszafordulás után mégis kinő az immanens világból s az erkölcsi élet örök értékeinek szolgálatával időtlen emberi közösségbe kapcsolódik.

Gyulai Pál többek között ezt mondja Keményről:
 „... Alapeszméiben és jellemeiben nagyrészt szkeptikus és

polémikus. Szeret megtámadni eszméket, mikben a tömeg vakon hisz s boldogítóknak képzelt elvek oly hatásait tünteti föl, melyek csak azért válnak boldogtalanság eszközeivé, mert szigorúan s minden következményeikkel alkalmaztatnak... Mintha mondani akarná az embereknek: nemcsak bűnötök tesz boldogtalanná, de még inkább korlátoltágtok, nemcsak a rossz szív, közöny, kaján indulat hoz a világra rosszat, de a lelkesülés, ábránd, nemes kedély is, nemcsak szenvedélyeitekben rejlik nemezis, de erős meggyőződéstök s büszke elveitekben is. Az ő költészete nem az erény és bűn, hanem az emberi gyöngeségek költészete. Ő kételkedni tanít. Kérlelhetetlenül széttöri a szemüveget, mely az életet eszményi fényben csillogtatja...

Lehetne folytatni Gyulainak ezt az elmélkedését, de itt már okvetetlenül meg kell állni. Természetesen ki lehetne mutatni, hogy Keménnyel kapcsolatban mindezek csupán közhelyek ma már és kár is rágódni ezeken, de egy-egy nagyon kiütkező megállapítás mégis figyelmet érdemel. Hogy a boldogítóknak *képzelt* elvek sok esetben boldogtalanságot eredményeznek Keménynél, mert szigorúan s minden következményeikkel alkalmazza őket, ez kétségtelen. De vajjon nem ugyanez a helyzet Aranyánál? Mindketten fölemelkedtek abba a magasságba, ahonnan nem lehet a dolgokat másképp tekinteni, csak a legnagyobb szigorúsággal s az elveket minden következményükkel. A tragédiák oka valószínűleg éppen az, hogy nem tudunk mindannyian felemelkedni ideig. — Azután azt mondja Gyulai: „nemcsak bűnötök tesz boldogtalanná”, — holott igenis, csak ez tesz boldogtalanná, ez Kemény regényeiből mindenütt kitűnik. De itt vigyázni kell a tiszta megértéssel, mert Camoens pl. csakugyan nem bűnös, Laczkó István felesége sem bűnös és még lehetne néhányat felsorolni Kemény hősei közül, bár nem sokat. Viszont ezekben az esetekben is nagyon könnyű kimutatni, hogy ezek majdnem minden pillanatban szinte a könyökükkel súrolódtak a bűnhöz, a vétkek elektromos sarkai között fészkelődtek és nem a maguk, hanem a mások, az emberek, a társadalom bűnei miatt lettek boldogtalanok. Keménynél a fő szerepet nem is a *személyes bűn* viszi, hanem meggyőződése, hogy maga az egyetemes emberiség, az egész múlt és jelen hibás, amiért többezeréves történelem után is még mindig csak itt tartunk. Az eredeti bűn inficiálta az egész emberiséget s minél szélesebb áradatban hömpölyög a történelem, annál féktelenebb arányokat kap az egyetemes bűnök tömege s ez az, ami sodor magával mindannyiunkat, nincs megállás, ez a *végzet*, amit az emberiség maga készített magának.

Azután itt van ez a fogalom: boldogság. Kemény erre nézve azt mondja: „Valószínű, hogy a boldogság létezését

sokan csak azért hiszik olyan makacsul, amiért a címerkészítő hiszi a griffmadarat vagy egyszarvút, mert már sokszor lerajzolta". Mit lehet hozzátenni ehhez? A boldogság fogalmát Kemény etikai világából legjobb teljesen kikapcsolni. Természetesen ez furcsán hangzik így, hiszen minden etikai rendszer a boldogságba torkollik, de Kemény nem hisz ebben. Az élet célja szerinte nem a boldogság, hanem a küzdelem, amint erre már előbb rámutattunk s az *erkölcsi cselekvést nem a boldogság érdekében tartja szükségesnek*, — éppen itt van az ő etikájának archimedesi pontja, — *hanem azért, mert az erkölcsiség nélkül az emberiség nem tudná magát fenntartani s az erkölcsi rend kihaltával fajilag is kihalna*. Az erkölcsi cselekvés nem a boldogságot szolgálja, hanem az időtlen életet, amelyet örökkévalónak éppen az étosz tart meg. És különben is, ha az ember el kezdi forgatni ezt a fogalmat: boldogság, — komolyan megnézi minden oldalról, nemcsak általában, hanem a legkülönbözőbb etikai rendszerekben, előbb-utóbb rá fog jönni, hogy itt voltaképpen az emberi önzés, kényelmesség és sekélyesség legmonumentálisabb formájával találkozott, ami csak elképzelhető s ami a legdiadalmasabban megúsza a gondolkodás történetének legveszélyesebb korszakait is. Hogy az ember minduntalan a boldogtalanság elől menekül és kézzel-lábbal töri magát az elképzelt boldogság után, ez nyilván azt is jelenti, hogy nagyon nehéz erőt vennie eredendő emberi természetén és nagyon nehéz belátnia, hogy a tragikus életet vállalni: a legkülönb sors, az emberhez méltó egyetlen sors. Nem lehet elfeledni egy pillanatra sem ezeknél a megállapításoknál, hogy Kemény izing-vérig sztoikus, morálja is sztoikus morál, ami azt jeleneti: erkölcsi módon él az az ember, aki a dolgok egyetemes rendjét felismerte s ehhez a rendhez minden körülmények között alkalmazkodik.

Péterfy Jenő Kemény erkölcsi világának egyik legjellemzőbb sajátosságát abban pillantja meg, hogy az osztó igazság benne minden erőt, hatalmat a sorsnak, minden vakságot és gyengeséget az egyénnek mért ki. Hősei a sors rabszolgái, akik mindenüket oda áldozzák a kérlelhetetlen imperátornak. Az ember játékszer, „csipetnyi por”. Küzdelme látszólagos, mert hiábavaló. Voltaképpen nem is harc, hanem vergődés. „Börtön a világ” s mi foglyai vagyunk. Ebből a világnézetből következik, hogy Kemény hőseiből hiányzik a kihívó cselekvés, a dac ösereje, sohasem támadnak, csak tétovázva kínlódnak s közben a Sors, ez az óriás kígyó, befonja őket. Passzív emberek, akik számára ez a morál: tűrj! Annál erősebb vagy, minél büszkébben tűrsz, annál jobb, minél nyugodtabban tűrsz, mert tűrőd kell. „Brennus meggyilkolja Rómát; ne fuss hát jajveszékelve a város utcáin, utánozd a senatort,

aki a gallus gyilkát teljes díszben, mozdulatlan ültében, némán fogadta a forumon". Az egészben az a különös, folytatja Péterfy, hogy ezt a sztoikus morált Keménynél nem sztoikusok képviselik. Alakjaiban meleg vér lüktet és erős életösztön van, számukra ez a morál csak keserű orvosság, amely *nem gyógyít*, kompromisszum, amit kénytelenek megkötni a sorssal, bár vágyaik másfelé törekszenek. Ez az ellentmondás még inkább súlyosítja az alakok vergődését. Megvan bennük egyrészt a szörnyű megkötöttség, másrészt az eleven erkölcsi érzék. Még a leggonoszabb alakok is folyton a beszámításról elmélkednek. Az egyén semmiségével így párosul a kínzó lelkiismeret. Hősei mindent magukra vesznek és tehetetlenek. Amikor a körülmények elsodorják őket, egyre lankad ellenállásuk s lelkiismeretük félelme egyre nő. Az eredeti helyzet így fonákjára fordul: gyengeségeiket a sorsnak tulajdonítják, tettük következményeit pedig saját rovásukra írják. A kötelekekből való kiszabadulás helyett folyton a sors megfoghatatlan kényszerét nyomozzák s közben önként hálójába kerülnek. Ezért kínozza őket képzeletük legalább annyira, mint az élet. Olyan tragédiák szemtanúi vagyunk tehát, amelyekben az ellenfelek nem egyenlő ellenfelek: az egyénnek már az első pillanatban sincs elég ereje s a végzet hatalmával szemben nem szenvedélye áll, hanem túlzott érzékenysége csupán. Kemény hőseinek a képzelete mérgezett, mint Hamlet és tragédiájuk is itt játszódik le, nem az életben.³⁹

Beöthy Zsoltot Kemény költői világának legkiemelkedőbb ormai Montaigne szavaira emlékeztetik: „A legfenségesebb lélek is csak gyarló”. A vallásos dogma eredendő bűnről beszél; Kemény költői dogmája: az eredendő gyarlóság. Bélyege s ebben a fenyegető veszedelem árnyéka valamennyi személyének homlokán ott sötétlik, mint Tintoretto Keresztről levételének alakjain a fekete folt.⁴⁰

Kétségtelen, hogy komor és vigasztalan világ az, amelyben Kemény él s a reménytelenségnek ez a megdőbentető és elapadhatatlan áradása magábanvéve nagyon is elszomorító és sivár lenne és ha csupán erre lennének tekintettel, aligha tudnánk megmagyarázni: mi az mégis, ami annyira vonz bennünket ehhez a világhoz? Kemény egyéniségének legemberibb vonását kell tekintetbe vennünk, hogy erre feleletet tudjunk adni s így jutunk el az ő mélységes emberszeretetéhez. A pesszimizmus mint emberszeretet: az egyik legfontosabb és legmélyebb problémája költészetének, amint Beöthy megállapítja. Mindenütt, a legsötétebb lapokon is éreznünk kell, hogy hosszú volt az az út és életveszélyes minden lépés,

³⁹ V. ö. Péterffy i. m. 144—147.

⁴⁰ Beöthy Zsolt: *Romemlékek*. I. 261.

amelyen keresztül Kemény idáig jutott, de amíg értelme egyre magasabbra emelkedett ennek a komor világnézetnek a meredélyein, érzélemlilága ugyanakkor egyre megújuló sugarakat bocsátott erre a borús életre. Ez a szubjektív mozzanat forrósitja át minden művét s ebben mutatja meg önmagát személyeinek keserű tünődéseiben. „Add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; add, hogy ne gyűlöljem azokat, akiket szeretni tartozom; add, hogy higgyek az erényben” — mondja Tarnóczy Sára, de olyan mindegy, hogy melyik szereplője mondja ezt, mert ő maga az, akiből felszakad ez a fohász. Kemény emberszeretete ott van „a hitben és gyönyörűségben, mellyel a balsors leste jót, a nemest mutogatja, szinte dédelgeti az emberszívben . . . ott van a lelkiismeretnek elnyomhatatlan hangjában, mely a tévelygők és megtévedtek lelkében olyan rémesen kong, mint a félrevert harang.”⁴¹ Ez az egyetemes és mély részvét hozza közel hozzánk ezt az embert, aki útban a Koponyák-hegye felé, átveszi a saját vállára a keresztet, mert tudja: mit jelent leroskadni, vagy keresztre feszíttetni.

Kétségtelen, hogy Kemény Zsigmond világában mély erkölcsiség van s ezt nem szabad elfelednünk, — Péterfy is figyelmeztet erre. Ha fájdalmas és nyugtalanító is benne a szkepszis az egyén ereje iránt a sors hatalmával szemben, ez a szkepszis sohasem támadja meg az erkölcsi lét alapjait. Keménynek csak az a gyengeség fáj, mely erényeinkkel szükségképpen párosul, de a tragédiának, melyet velünk a végzet játszik, mindíg van értelme. A romok felett új virágok nyílnak s amíg lesznek szenvedők a földön, addig erény is lesz. Ha az emberben az erkölcs hatalma sohasem nyilvánulhat is meg tisztán, ellentmondás nélkül, ez nem az emberi törekvések hiábavalóságát, hanem igazán mély tragédiáját jelenti. Ebben a tragédiában résztvenni nem öröm, de van benne valami fenséges, amiért érdemes élni. Meg kell tehát fordítanunk Hamlet mondását: az ember csipetnyi por, mégis remekmű, a föld csak egy kopár hegyfok, mégis gyönyörű alkotás.⁴²

Ha mind az elmondottakat összefoglaljuk és a legmélyebben átértjük, csakis abban az esetben lesz világos előttünk Kemény Zsigmond élete és életműve. Olyan élet volt az övé, amelyen az egyetemes élet hullámai szabadon ömlöttek át és minden hullámhosszon a legérzékenyebben reagált. Itt élt ebben a világban s voltaképpen mégsem itt élt. Valami türelmetlen csodálattal töltötte el létezésünk legmélyebb titkainak a szemlélete és sohasem hitt abban, hogy az életet egyszerűen

⁴¹ Beöthy Zsolt: *Romemlékek*. I. 263.

⁴² Péterffy i. m. 157.

el lehetne intézni és meg lehetne élni. Voltak pillanatok életében, amikor már magábanvéve az, hogy él és van, a legnagyobb álmélkodással töltötte el s ő is elmondhatta volna, hogy ezekben a pillanatokban „factus eram ipse mihi magna questio”. De önmagánál is nagyobb kérdés volt számára: miért vagyunk és hová megyünk? Határozott feleletet erre sohasem adott, sorsa ezért tragikus, ize ezért keserű. Hiányzott életéből a megváltó és átmelegítő hit. Tele volt lerombolt eszmékkel és holt hittel, mint Ibsen emberei. Logosz és Chaosz örökös harcban álltak benne, ezért van életében az a fanyar disszonancia, amelyet majdnem állandóan érezni lehet. Elhagyta azt, „ami van és a végtelenbe ment, hogy megtalálja a mindent” — és a semmit találta meg. De így nem lehet élni, hinni kell valamiben, mert ha az ember eljut odáig, hogy minden gondolata a reménytelenségbe és hiábavalóságba ütközik, — az élet nem lehetséges többé. Van értelme az életnek s étele-itala volt ennek az értelemnek a keresése. Nem találta meg, sőt a legnagyobb értelmetlenségbe és tragikumba zuhant. De nem is az ő egyéni léte a fontos, hanem az, amit átmentett magából a halhatatlanságba s amit örökül hagyott nekünk, ennek az értéke pedig kétségtelen. Örökül hagyta azt a magatartást, amit Ady így fejez ki: tartsd magad! Tartsd magad akkor is, ha teljesen értelmetlennek látszik, akkor is, ha könnyeid elhomályosítják előled a csillagok fényét. Örökül hagyta műveinek nehéz sorát, amelybe belemerülve érzi az ember a szenvedélyek fúlasztó közevét, *ennek* az életnek gomolygó, alakatlan sűrűjét s azt a vágyat, hogy kimeneküljön innen, el magasabb fennsíkok felé, az erkölcsi élet csúcsaira. Örökül hagyta az erkölcsi eszmélkedésre való kényszerítettséget s a figyelmeztetést: remény, öröm, boldogság, mind múlandó, csak a szenvedés örök, a szenvedés, ami hatalmas vállain tartja az egyetemes életet s ez a szenvedés éppen nem rossz, hiszen az erkölcsi világ felé majdnem ez az egyetlen lehetséges út. Ennél többet mondani Kemény Zsigmondról s általában a legnagyobb erkölcsi eszmélkedőkről is: nem lehet, — kevesebbet viszont nem szabad.

NAGY SÁNDOR.